Mühazirə - 16

Ə.Mirzəzadə

Azərbaycan XX əsrin əvvəllərində (1900 – 1917)

Plan:

1. *XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda sosial-iqtisadi vəziyyət.*
2. *Azərbaycanda milli təfəkkürün formalaşması.*
3. *Azərbaycan I Dünya müharibəsi illərində.(1914-1918).*
4. *Cənubi Azərbaycan 1905-1911-ci illərdə Məşrutə inqilabı dövründə. Səttarxan.*
5. *XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan mədəniyyəti.*

ƏDƏBİYYAT:

1. *XX əsr Azərbaycan tarixi. Bakı, 2004.*
2. *Əzizov T. Azərbaycan XX əsrin əvvəllərində. Bakı,1997.*
3. *Seyidzadə D. Azərbaycan XXəsrin əvvəllərində: müstəqilliyə aparan yollar. Bakı, 1998.*
4. *Qasımov M. Birinci dünya müharibəsi illərində böyük dövlətlərin Azərbaycan siyasəti (1914-1918-ci illər). II hissə, Bakı, 2001.*
5. *Məmmədzadə M. B. Milli Azərbaycan hərəkatı. Bakı,1992.*

1. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda sosial-iqtisadi vəziyyət.

1900-1903-cü illər iqtisadi böhranının Azərbaycan iqtisadiyyatına təsiri. Neft və digər sənayesi sahələri. XX əsrin əvvəllərində Rusiya inhisarçı kapitalizm mərhələsinə qədəm qoymuşdu. Müstəmləkəçilik sisteminə uyğun olaraq milli ucqarlar iqtisadi cəhətdən Rusiyanın təsərrüfat sisteminə uyğunlaşdırıldığı üçün XX əsrin əvvəllərində Rusiyanin müstəmləkəsi olan Azərbaycanda da kapitalist istehsalı sürətlə inkişaf edirdi. Çarizmin müstəmləkə siyasəti inhisarların meydana gəlməsinə şərait yaradırdı. Rusiyaya güclü xarici kapital axını nəticəsində Rusiya kapitalizmi Qərbi Avropadan asılı vəziyyətə düşmüşdü. Rusiyaya axışan xarici kapital əsasən imperiyanın milli ucqarlarına, o cümlədən yüksək gəlir gətirən Azərbaycan neft sənayesinə yönəldilmişdir.

Lakin 1900-1903-cü illərdə bütün dünyanı bürüyən iqtisadi böhran Rusiyanın iqtisadi-siyasi həyatda daha ağır fəsadlara yol açdı. Başqa kapitalist ölkələrə nisbətən Rusiyada böhranın təsiri daha dərin iz buraxdı. 1900-1903-cü illər ərzində ölkədə 3 minədək iri və xırda müəssisələr bağlanmışdı, imperiyanın iqtisadi həyatı iflic halına düşmüşdü.

Lakin neft məhsullarına olan tələbatın azalmasına baxmayaraq Bakı mədənlərində neft hasilatı artmaqda davam edirdi. Bazarda tələbat olmadığına görə təkcə 1901-ci il martın 1-nə qədər 163 milyon pud neft ehtiyatı yığılıb qalmışdı. Belə vəziyyət bazar qiymətlərinin aşağı düşməsinə və neft sənayesində qeyri-sabitliyə səbəb olurdu. 1901-ci ildə neft məhsullarının qiyməti əvvəlki ilə nisbətən 43% aşağı düşdü.

Böhran neft istehsalı və emalı ilə məşğul olan şirkətlərin də vəziyyətinə ciddi təsir göstərmişdi. 167 şirkətdən 1902-ci ildə ancaq 136-sı neft çıxarılmasını davam etdirirdi. 1903-cü ilin sonlarına yaxın isə 170 şirkətdən ancaq 153 fəaliyyət göstərirdi. Xırda və ota müəssisələrin rəqabətə davam gətirə bilməməsi nəticəsində, təkcə 1901-ci il ərzində Bakıda 13 zavod ya satılmış, ya da başqa neft cəmiyyətləri tərəfindən icarəyə götürülmüşdü.

Beləliklə, böhran illərində neft məhsulları qiymətlərinin kəskin aşağı düşməsi xırda və orta sahibkarların iflasına səbəb olmuş, neft istehsalınının iri inhisarların əlində cəmləşməsinə şərait yaratmışdı. 1901-ci ildə Bakıdakı 146 şirkətdən beş ən iri şirkət (Nobel qardaşları birliyi, Rotşild, Mantaşev və K*, Xəzər-Qara dəniz birliyi, Bakı neft cəmiyyəti) bütün neft istehsalının 42,5%-ni öz əlində cəmləşdirmişdi. Bu neft kompaniyaları içərisində isə başlıca rolu Nobel qardaşları, Rotşild və Mantaşovun şirkətləri oynayırdı.

Neft sənayesindəki durğunluq iri kapital axınının da azalmasına səbəb olmuşdu. Bundan başqa Rusiyanın rus-yapon müharibəsindəki müvəffəqiyyətsizliyi və 1905-1907-ci illər inqilabı xarici inhisarların çar hökumətinə inamını azaltmış və bu ölkəyə kapital qoymaqdan çəkindirmişdi. Neft sənayesindəki bu durğunluq I Dünya müharibəsi ərəfəsinədək davam etdi.

Böhran əlaməti neft sənayesi ilə bərabər metallurgiya, ipəkçilik, balıqçılıq, duz istehsalı sənayesində də özünü göstərməkdə idi. Beləki,1900-1903-cü dünya iqtisadi böhranı illərində
1900-cü il-----------1903-cü il
mis filizi istehsalı 3,9 milyon puddan- 3,2 milyon puda, mis əridilməsi
199499 puddan-- 149462 puda, duz istehsalı 439 min puddan-- 345,2
puda, balıq sənayesi isə 73,7mln.ədəddən-- 57,7 mln. ədədə düşmüşdü

Kənd təsərrüfatı. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan kəndlilərinin əsas məşğulliyyəti əkincilik olaraq qalırdı. 1900-1903-cü illərdə Azərbaycabda ildə orta hesabla 50 mln. puda qədər taxıl istehsal olunurdu. Bu dövrdə **barama istehsalı** və **ipəkçilik** üzrə də Azərbaycan Zaqafqaziyada mühüm yer tuturdu. Rusiya sənayesinin mahlıca olan tələbatının artması nəticəsində Azərbaycabda pambıqçılıq təsərrüfatı da genişlənməkdə idi. Yelizavetpol quberniyasının 8 qəzasından 6-da pambıq becərilirdi. Bakı quberniyasının Cavad və Göyçay qəzalarında pambıqçılıq daha çox inkişaf etmişdi.

Azərbaycabda kənd təsərrüfatı sahələrindən biri olan tütüncülik , keçən əsrlərdə olduğu kimi , yenə də Zaqatala dairəsi, Quba, Şəki qəzalarında inkişaf etdirilirdi. Azərbaycanın kənd təsərrüfatında mühüm yeri olan bağçılıq və üzümçülüklə isə əsasən Yelizavetpol quberniyasının Şuşa, Yelizavetpol, Qazax və Ərəş qəzalarında, Bakı quberniyasının Göyçay, Bakı, Şamaxı qəzalarında məşğul olurdular. 1903-cü ildə Bakı quberniyasında bağların sahəsi 10948 desyatinə, Yelizavetpol quberniyasında isə 11835 desyatinə bərabər idi.

Lakin bu dövrdə dövlət xəzinəsinə, bəylərə, mülkədarlara və sələmçilərə ağır vergi və mükəlləfiyyətlər ödəyən Azərbaycan kəndlilərinin vəziyyəti çarizmin milli-müstəmləkə siyasəti ilə daha da ağırlaşmışdı. 1900-cü il mayın 1-də çar hökumətinin guya Azərbaycan kəndlilərinin torpaq problemini həll etmək üçün dövlət kəndlilərinə töycü (məhsul vergisi) ödəmək şərtilə xəzinə torpaqlarından daimi istifadə etmək hüququnu verdi. Lakin əslində bu xüsusi mülkiyyət hüququ deyil, yalnız xəzinənin xeyrinə ağır töycülər ödəmək şərtilə torpaqdan daimi istifadə etmək hüququ idi.

Carizmin köçürmə siyasəti. Onsuz da aztorpaqlılıqdan əziyyət çəkən Azərbaycan kəndlilərinin vəziyyətini çarizmin milli ucqarlarda yeritdiyi müstəmləkəçi torpaq siyasəti daha da ağırlaşdırırdı.Torpaq getdikcə daha geniş miqyasda alqısatqı vasitəsinə çevrildiyindən və əkin sahələrinin genişlənməsi ilə əlaqədar olaraq qiyməti yüksəlməkdə olan kəndli torpaqları bəy və mülkədarlar tərəfindən zəbt olunurdu. Üstəlik də, Rusiya imperiyası 1861-ci ildən etibarən təhkimçilikdən azad etdikləri minlərcə rus kəndlisini münbit Azərbaycan torpaqlarında yerləşdirməyə başlamışdı. Onsuz da yetişdirdiyi məhsulun çox hissəsi əlindən alınan Azərbaycan kəndlilərinin vəziyyəti ,üstəlik torpaqlarının bir qisminin rus kəndlilərinə verilməsilə daha da ağırlaşmışdı. Kəndlilərin torpağının getdikcə azalmasına baxmayaraq, XX əsrin əvvəllərində carizm Azərbaycabda köçürmə siyasətini yeritməkdə davam edirdi və köçürülənlər əsasən yerli kəndlilər hesabına torpaqla təmin edilirdilər.

Beləliklə, Rusiyada həyata keçirilən Stolıpin aqrar islahatının Azərbaycana da tətbiq edilməsinin əsas mahiyyəti torpaqsız rus kəndlilərinin torpaq problemini onların mərkəzi rus quberniyalarından milli ucqarlara—Sibirə,Orta Asiyaya, Qafqaza köçürmə yolu ilə həll etmək idi . Çar hökuməti aztorpaqlı və ya torpqsız rus kəndllərini müxtəlif vasitələrlə köçməyə şirnikləndirirdi. Nəticədə külli miqdarda sektant rus ailələri Qafqaza köçürülərək milli ucqarlarda ruslaşdırma siyasətini davam etdirirdi. 1901-1904-cü illər ərzində Muğanda Yermolovo, Kozlyakova, Lənkəranda Alekseyevka, Pokrovka, Qubada Şirvanskoe kimi bir çox rus kəndləri salındı. 1903-cü ildə Lənkəran, Şamaxı, Cavad,və Quba qəzalarında Rusuyadan köçürülənlər üçün ayrılan pay torpaqlarının sahəsi 21236 desyatinə bərabər idi. Birinci rus inqilabı ərəfəsindəki beş il ərzində təkcə Bakı quberniyası daxilində köçürülənlər üçün 43861,95 desyatin

torpaq ayrılmışdı ki, bundan 17159,2 desyatini Cavad qəzası, 5578,5 desyatini Quba, 10608,3 desyatini Lənkəran, 4515, 95 desyatini Şamaxı qəzasının payına düşürdü.
XX əsrin əvvəllərində rusların himayədarlığı və Daşnaksütün partiyasının köməyilə genişləndirilərək Türkiyə və İran sərhədləri boyunca uzanan bu erməni vilayəti müsəlman dövlətlərin Qafqaza doğru irəliləməsi cəhdlərinin qarşısını almaq üçün yaradılmış bir bufer bölgə rolunu oynayırdı.
Bundan başqa çar hökuməti Azərbycanda xristianların sayıni artırmaq üçün, əsasən sərhəd bölgələrində Azərbaycanlıların İran və Türkiyədəki dindaşları ilə təmasını yox etmək üçün erməni və rus kəndliləri ilə bərabər , almanları da məskunlaşdırırdılar. Rusiya onlar üçün mühacirəti asanlaşdırmaq üçün burada, hətta mühacirət müdiriyyəti də təsis etmişdi.
1905-ci il rus inqilabının süqutundan sonra çarizm Azərbaycabda özünün müstəmləkəçi köçürmə siyasətini daha da gücləndirdi.Muğan düzünə daha çox kəndli köçürüldü. Burada Pokrovka, Alekseyevka, Qriqoryevka rus kəndləri salındı. 1908-ci ildə Yelizavetpol quberniyasının müxtəlif qəzalarına 187 kəndli ailəsi köçürüldü. 1909-cu ildə Kiyev quberniyasından Quba qəzasına 2000-nə yaxın kəndli köçürüldü. Ümumiyyətlə, Azərbaycana 1908-ci ildə 1145, 1909-cu ildə 1211,1910-cu ildə isə 615 rus kəndli ailəsi köçürüldü.
Köçürülmüş kəndlilər yerli kəndlilərin ata-baba yerlərindən sıxışdırılması nəticəsində torpaqla təmin olunurdular. Məsələn, Təkəli, Çəmənli, Xalac və b,. kəndlərdən 2000-dən artıq kəndli ailəsi öz ata-baba yurdundan çıxarılmışdı. Göyçay qəzasının Qalıncaq kəndi əhalisinin də pay torpağı əllərindən alınaraq yerində İvanovka rus kəndi salınmışdı.
Azərbacanda kəndli hərəkatı. Qaçaqçılıq.. Ağır vergilərdən cana doyan, ərazilərinin bir qismi əlindən alınıb ruslara və ermənilərə verilən, ticarət işləri ermənilərə həvalə edilən Azərbaycan xalqı bu haqsızlıqlardan doyaraq rus müstəmləkəçiliyinə qarşı qaçaq hərəkatına başladı. Rus idarəsinin ağır vergilərini ödəməkdən boyun qaçıran Nəbi adlı Azərbaycan kəndlisi ilə başlayan "Qaçaq Nəbi" hərəkatı qısa bir zamanda bütün Azərbaycana yayılaraq milli-azadlıq hərəkatına çevrildi. 1905-1907-ci illərdə qaçaqçılıq hərəkatı bütün Azərbaycanı bürümüşdü.
1907-ci ildə Cavanşir qəzasının bir neçə kəndində kəndli çıxışları baş verdi. Bunun ardınca Azərbaycanın müxtəlif yerlərində kəndli həyəcanları bürüdü. Qaçaqçılıq hərəkatı Yelizavetpol qəzasında daha güclü idi.1909-cu ildə Yelizavetpol qəzasının Goranboy-Əhmədli kəndində Qatir Məmməd adi ilə məşhur olan Məmməd Əli oğlu Məmmədovun(1893-1919) başçılığı altında kəndli silahlı dəstəsi, 1910-cu ildə Kərbalayi Əsgərin üsyançı dəstəsi, Qaçaq Məşədi Yolçunun dəstəsi, və b. hökumət və torpaq sahibləri üçün zəhmli bir qüvvəyə çevrilmişdi.
Ticarət.
1909-cu ildə 17 milyon, 1910-cu ildə isə 16,7 milyon manatlıq ticarət dövriyyəsi olmuşdu. Ticarət kapitalının təmərküzləşməsi prosesi sürətlə gedirdi. Təkcə Bakı şəhərində 1904-cü ildə 56, 1910-cu ildə 98, 1913-cü ildə 200 ticarət evi var idi. 1910-cu ildə Gəncə, Şuşa, Şəki və Naxçıvanda 7 ticarət evi fəaliyyət göstərirdi.

§ 2. Azərbaycanda milli təfəkkürün formalaşması

Azərbaycanda genişlənməkdə olan milli müstəmləkə hərəkatında iki müxtəlif istiqamət gözə çarpırdı: 1) türk və islampərəst milli burjua hərəkatı; 2) bu hərəkatdan öz məqsədləri üçün istifadə etməyə çalışan bolşevik erməni-rus ittifaqının təsiri altına düşən sosialist hərəkatı.
Bu dövrdə Rusiyada sosial-inqilabi hərəkatı genişlənmişdi. Bu hərəkatın ən nüfuzlu partiyası olan Rusiya Sosial-Demokrat Fəhlə Partiyası (RSDFP) Azərbaycanın siyasi həyatına da nəzarəti ələ almaq məqsədilə 1901-ci ildə partiyanın Bakı komitəsini yaratdı. Lakin Bakıda yaradılan bu komitənin tərkibində bir nəfər də olsun azərbaycanlı yox idi. Hər vasitə ilə güclü sənaye mərkəzi olan Bakıda sosial hərəkata nəzarəti ələ keçirməyə çalışan bu təşkilat özünün mətbuat orqanı "İskra" qəzetini və digər inqilabi ədəbiyyat çap etmək üçün burada "Nina" gizli mətbəəsini təşkil etdi.
Dekabr ümumi tətili. **İlk kollektiv müqavilə**. 1900-1904-cü illərdə Bakida sosial gərginlik artmaqda idi. 1901-1902-ci illərdə Bakı fəhlələri 1mayı kütləvi nümayişlərlə qeyd etdi, 1903-cü

il iyulun 1-də ümumi tətil keçirildi. Nəhayət get-gedə artan gərginlik 1904-cü ilin dekabrın 13-də başlayan böyük siyasi tətillə partladı. Azərbaycabda siyasi həyatin canlandığı belə bir vaxtda müsəlman işçiləri arsında təbliğat aparan milli social-demokrat təşkilatı "Hümmət"in sıralarında S.M.Əfəndiyev, M.Məmmədyarov, Ə.Axundov, B.Sərdarov, M.Əzizbəyov, N.Nərimanov fəaliyyət göstərmişlər.

1904-cü il dekabr tətili Bakı fəhlələrinin ən böyük tətili oldu və Rusiyanın inqilabi mübarizə tarixində ilk dəfə olaraq fəhlələrin qələbəsi ilə başa çatdı. Dekabrın 30-da tətilçilərlə neft sənayeçiləri arasında danışıqlar müvəffəqiyyətlə başa çatdırıldı və fəhlələrin "Mazut konstitusiyası" adlandırdıqları ilk müştərək müqavilə imzalandı. Nəhayət .dekabrın 13-də başlayan Bakı fəhlələrinin ümumi tətili qalibiyyətlə başa çatdırıldı.

Dekabr günlərində keçirilən Bakı tətili 1905-ci ilin yanvarında başlayan Ümumrusiya inqilabı üçün bir başlanğıc oldu. Belə ki, dekabr tətilindən cəmi bir neçə gün sonra Rusiyanin çarlıq rejimini kökündən sarsıdan 1905-1907-ci illər I rus inqilabı baş verdi. Rus despotizmi bu illərdə aldığı zərbələrdən bir daha özünə gələ bilmədi.

1905-ci il yanvarın 9-da Peterburqda nümayiş içtirakçılarının güllləbaran edilməsi tarixə "Qanlı bazar" hadisəsi kimi daxil oldu və imperiyanın hər yerində, o cümlədən Azərbaycabda da etiraz çıxışları və tətillərin başlamasına səbəb oldu. "Qanlı bazar" hadisəsi Bakıda çox böyük əks-səda doğurdu. Bakı müəssisələrində başlanan tətilə Azərbaycanın bir çox bolgələrinin işçiləri, o cümlədən Gəncə, Gədəbəy fəhlələri də qoşuldular.

1905-1907-ci illərdə ermənilərin azərbaycanlılara qarşı soyqırım siyasəti. Bakıda fəhlə hərəkatlarının belə geniş vüsət aldığını görən hökumət dairələri burada azərbaycanlılarla ermənilər arasında milli nifaq salmaq qərarına gəldilər və buna nail də oldular. İlk partlayış Bakıda başladı. 1905-ci il fevralın 6-da Bakıda ermənilərin azərbaycanlılara qarşı başlanan soyqırımı 9-dək davam etdi. Bakıda 3 gün sürən bu qırğın 20-21 fevralda İrəvanda, may ayinda Naxçıvanda, iyulda Qazaxda təkrarlandı.

Çarizm milli qırğınlarla bərabər inzibati tədbirlərə də əl atdı. Çar hökuməti Azərbaycanda repressiyaları gücləndirmək üçün fevralın əvvəlində Bakıda fövqəladə vəziyyət elan etdi. Çar II Nikolay 1905-ci il fevralın 26-da "Qafqazda tezliklə sülh və sakitliyi yaratmaq üçün " yenidən Qafqaz canişinliyinin bərpa edərək İ.İ.Vorontsov-Daşkovu təcili şəkildə Qafqaz canişini kimi bölgəyə göndərdi. Bu təcrübəli və şovinist siyasətçi özünü guya Qafqazdakı bütün millətlərin qoruyucusu kimi göstərməyə cəhd etsə də, əslində ancaq ermənilərə havadarlıq edirdi və Rusiya imperiyasını "Parçala, hökm sür!" siyasətini bölgədə böyük məharətlə həyata keçirirdi. Onun bölgədə ilk işi Qafqazda Rusiyanın dayağı olan ermənilərlə dostluq münasibətlərini təzələmək oldu. Vorontcov-Daşkov Qafqazdakı hadisələri uzun müddətli və geniş miqyaslı bir siyasi vəziyyət kimi qiymətləndirirdi. O, hər zaman türklərə, o cümlədən azərbaycanlılara qarşı ermənilərdən başlıca qüvvə kimi istifadə etmək tərəfdarı idi. Çara göndırdiyi məxfi məktublarda da öz mövqeyini sərgiləyən ermənilərin himayəçisi Vorontcov-Daşqov hələ I Pyotrun vaxtından ermənilərin Rusiyaya olan sədaqətini xatırladırdı və məsləhət görürdü ki, erməniləri himayə etsin. Müharibə zamanı onlardan Osmanlı sultanlığına arxadan zərbə endirmək və yaşadıqları əraziləri rus ordusunun hərb meydanına çevirmək üçün istifadə etməyi tövsiyyə edirdi.

Siyasi təkilatlanma sahəsində də azərbaycanlılardan xeyli üstün olan ermənilərin bu dövrdə azərbaycanlılardan fərqli olaraq ifrat millətçi "Daşnaksütün" partiyası mövcud idi . Partiyanın məqsədi Şərqi Anadoludakı Osmanlı vilayətlərinin də daxil olduğu müstəqil bir erməni dövləti qurmaq idi. Rusiya ərazisinə köçməzdən əvvəl Türkiyə torpaqlarında terrorçuluq fəaliyyəti göstərən ermənilər Rusiyanın köməyilə Azərbaycan torpaqlarında yerləşdikdən sonra burada da fəaliyyətlərini davam etdirirdilər. Hətta bu işdə bəzən onlara qarşı çıxan çar məmurlarına qarşı da terror əməliyyatları törətməkdən çəkinmirdilər. Məsələn, Qafqazın baş valisi Georgi Qolitsın azərbaycanlılarla daha mülayim rəftar etdiyi üçün 1903-cü ildə erməni millətçiləri tərəfindən yaralanaraq Qafqazı tərk etməyə məcbur olmuşdu.

Beləliklə, ermənilər millətçi-şovinist və terrorçu Daşnaksütün partiyası ətrafında birləşdikləri halda azərbaycanlıların milli təşkilatları yox dərəcəsəndə idi. Buna görə də ermənilərin hücumları zamanı azərbaycanlılar təşkilatlanmamış, plansız və silahsız olaraq ermənilərə qarşı

mübarizə apardıqları üçün ağır tələfat verdilər. Erməni terrorçularının qana buladığı kəndlərdə yüzlərlə, minlərlə müsəlman əhali (bura azərbaycanlılarla bərabər ləzgi, tat, dağ yəhudiləri və b. da aid idi.) həyatını itirdi. Ruslar bu vəhşiliklərin qarşısını ala biləcək durumda olmalarına baxmayaraq, erməniləri dəstəklədikləri üçün hadisələrə müdaxilə etmədilər.
1905-ci ilin yayında Azərbaycabda yenidən kütləvi çıxışlar artdı.Bir-birinin ardınca keçirilən tətillərin (1 may, 18 iyul, 16 avqust) təsiri altında Azərbaycabda inqilbi hərəkatın genişlənməsindən qorxuya düşən çar hökuməti yenidən ermənimüsəlman qırğını təşkil etdi. Qırğın Bakı, Gəncə, Şuşa qəzalarını və Azərbaycanın bir sıra rayonlarını əhatə etdi. 1906-ci ildə ermənilərin Azərbaycanlılara qarşı törətdikləri soyqırımın yeni dalğası başlandı. Bakı, Yelizavetpol, İrəvan quberniyalarında qırğınlar törədildi.
Bu qırğının ermənilər tərəfindən azərbaycanlılara qarşı törədilməsinə baxmayaraq dünya mətbuatında Azərbaycandakı soyqırım ermənilərin hər zamankı saxtakarlığı nəticəsində təhrif olundu və ermənilər zərərçəkən tərəf kimi təqdim edildi.
XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda milli şüurun oyanması və milli hərəkat. Siyasi partiyalar. XIX əsrin sonlarından Rusiya ziyalılarının azadlıq ideyaları tədricən imperiyanin müstəmləkəsi olan Azərbaycabda da əks-səda doğururdu. Qabaqcıi Azərbaycan ziyalılarının milli mənlik şüuru, milli təfəkkürü formalaşmaqda idi.
XX əsrin başlanğıcında Rusiyada baş verən siyasi hadisələr nəticəsinda yaranan tarixi şərait ,xüsusilə də ermənilərin azərbaycanlılara qarşı apardıqları soyqırım siyasəti Azərbaycan milli burjuaziysının da milli təfəkkürünün inkişafına mühüm təsir göstərdi. Hakim mövqedə olan rusların ermənilərə havadarlıq etməsi və azərbaycanlılara qarşı biganəliyi, erməni-daşnak partiyasının qaniçənliyi nəhayət azərbaycanlıları da təşkilatlanmağa vadar etdi.
Azərbaycanda XX əsrin əvvəllərində milli hərəkatin güclənməsinə iki əsas amil təsir göstərirdi: 1) Milli burjuaziyanın dəstəyi ilə müxtəlif təhsil ocaqlarında təhsil alaraq vətənə qayıdan Azərbaycan gəncləri milli demokratik hərəkatın yaranması və inkişafında böyük rol oynamağa başladılar. İxtisasa yiyələnməklə bərabər qabaqcıl Avropa ideologiyası ilə də tanış olan Azərbaycan ziyalıları milli özünüdərketmə, mənəvi dəyərlər, xalqın tarixi, etnik mənşəyi ilə bağlı məsələlərin araşdırılmasının zəruriliyini anladılar; 2) Çarizmin türk-müsəlman xalqlarına qarşı çevrilmiş milli müstəmləkə siyasəti nəticəsində milli hərəkatda “Milliyət və hürriyyət”, “Məşrutə və müsavat” ideyaları geniş vüsət aldı. M.Rəsulzadənin dediyi kimi, “Millət inanmağa başladı ki, istiqlal xaricində onun üçün əlavə Azərbaycan yoxdur”.
O dövrün milli ziyalilarımızın qabaqcıl nümayəndələrindən H.Zərdabi, Ə.Hüseynzadə, Ə.Ağayev, N.Nərimanov, C.Məmmədquluzadə, M,Hadi, H.Cavid, Ü.Hacıbəyov, M.Ə.Sabir, A.Şaiq, Ə.Topçubaşov, F.Köçərli, M.Rəsulzadə və b. milli mətbuatdakı çıxışları xalqın milli təfəkkürünün formalaşmasında mühüm rol oynadı. Bu işdə H.Zərdabinin və M.Rəsulzadənin millətçilik və dövlətçilik, C.Məmmədquluzadənin demokratizm və Azərbaycançılıq ideyaları misilsiz rol oynadı. Türk dünyasının görkəmli ideoloqları İ.Qaspıralı, Ə.Hüseynzadə, Y.Ağçura oğlu, Ə.Ağayev və b.-nın türkçülüyə dair fikirlərində obyektiv olaraq Azərbaycanın milli müstəqilliyinin ümumtürk azadlığının tərkib hissəsi olduğu ideyası öz əksini tapırdı.
Lakin XX əsrin əvvəllərində ilk addımlarını atmağa başlayan Azərbaycan milli hərəkatının kifayət qədər təcrübəsi və elmi cəhətdən əsaslandırılmış konsepsiyası yox idi. Bu hərəkatın aparıcı qüvvəsi - formalaşmaqda olan milli burjuaziya və demokratik ziyalılar kifayət qədər yetkin deyildi. Ilk vaxtlar onlar öz mövqelərini şəhər özünüidarə orqanları, o cümlədən Bakı şəhər Duması və mətbuat vasitəsilə bildirməklə, Dövlət Dumasına şikayət ərizələri, imza toplama kompaniyaları ilə kifayətlənirdilər. Topçubaçov, Ağayev, Ziyadxanov, R.Şirvanski kimi Azərbaycan liberalları öz çıxışlarında müsəlmanların siyasi hüquqsuzluğu, onların ictimai-siyasi və mədəni-maarifçi fəaliyyətlərinin mıhdudlaşdırılması kimi problemlərə toxunaraq milləti oyanmağa, maarifçiliyin genişləndirilməsinə, xeyriyyə cəmiyyətlərinin yaradılmasına çağırırdılar. Azərbaycan ziyalıları obyektiv olaraq müstəmləkəçi imperiyanin əsarətindən qurtarmaq yolları axtarsalar da inzibati muxtariyyət haqda dəqiq proqramları yox idi. Onlar ilk vaxtlar Rusiya sosial-demokratlarının mövqeyində dayanırdılar. Hətta Azərbaycan ziyalılarının bəziləri S.M.Əfəndiyev, M.Ə.Əzizbəyov, M,Q.Mövsümov, Ə.Axundov RSDFP-nin üzvü idilər.

Lakin M.Ə.Rəsulzadə, M.K.Mirqasımov, M.Hacıyev, A.Kazımov, M.H.Hacınski kimi bir çox qabaqcıl ziyalılar bolşeviklərin inzibati muxtariyyət yaratmaq kimi bəzi müddəalarına rəğbət bəsləsələr də bu partiyaya daxil olmayaraq 1904-cü ilin oktyabrında özlərinin müstəqil milli təşkilatlarını, müsəlman aləmində ilk sosial-demokrat "Hümmət" təşkilatını yaratdılar. Hümmətçilər 1904-cü ilin II yarısından 1905-ci ilin fevralınadək "Hümmət", 1906-ci ilin dekabrından 1907-ci ilin martınadək "Təkamül", daha sonra "Yoldaş" qəzetini nəşr etdilər. Bu işə M.Ə.Rəsulzadə, Ə.A.Axundov rəhbərlik edirdi. M.Hacinski, M.Rəsulzadə öz məqalələrində milli vəhdət, öz milli müqəddəratını təyin etmək hüququ uğrunda mübarizədə müsəlman xalqlarının birliyi ideyasını təbliğ edirdilər. Getdikcə tərəfdarları artan "Hümmət" təşkilatının artiq Bakıda deyil, Gəncə, Şuşa, Haxşıvan, Culfa, Tiflisdə , hətta Dağıstanda da şöbələri də fəaliyyət göstərirdi. 1905-ci ilin əvvəllərində Hümmət qrupuna iki bacarıqlı təşkilatçı da qatıldi. Bunlardan biri RSDFP-nin üzvü , təcrübəli inqilabçı olmuş mühəndis M.Əzizbəyov (1870-1918), digəri isə yazıçı və müəllim, eyni zamanda milli burjuaziyanin nümayəndəsi, xeyriyyəçi Z.Tağıyevin köməyilə Odessada tibb təhsili alan N.Nərimanov (18701925) idi. M.Rəsulzadənin "Hümmət"də fəaliyyəti təqribən 1909-1910-cu illərə qədər, yəni təqiblərə məruz qalaraq İrana mühacirət etməsinədək davam etdi. 1907-ci ildə Stolıpin irticası dövründə "Hümmət" təqiblərə məruz qaldığı üçün xeyli zəiflədi. N.Nərimanov, M.Sərdarov kimi bəzi liderlər həbs edildi, M.Rəsulzadə, M.Əbilov, D.Bünyadzədə kimi yüzlərlə qrup üzvü İrana sürgün olundu. Buna baxmayaraq 1909-cu ilin dekabr ayında Gəncədə toplaşan bir qrup hümmətçi yenə bir proqram hazırlayaraq söz, mətbuat, dil azadlığı, təhsil azadlığı, 8 saatlıq iş günü, torpağın kəndlilərə paylanması kimi tələblər irəli sürdülər. Lakin partiya zəiflədiyi üçün bu proqramın praktik yararı olmadı və partiya öz fəaliyyətini 1917-ci ilə qədər dayandırdı. Bəzi hümmətçilər isə RSDFP-nin sıralarında çalışmağa başladılar. 1911-ci ildə M.Əzizbəyov bu partiyanin nümayəndəsi kimi Bakı Dumasına seçildi. Azərbaycan sosialistləri milli mətbuatı canlandırmağa çalışaraq

Daşnakların yüksək səviyyədə təkilatlanmasına qarşı ayrı-ayrılıqda mübarizə aparan azərbaycanlı qruplar rus-erməni anlaşmasına qarşı birgə hərəkət etmək istəyilə 1905-ci ilin payızında Əhmədbəy Ağayevin başçılığı ilə Gəncədə "Difai" adlı təşkilat yaratdılar. "Difai"nin qurulması ilə Gəncə Azərbaycan milli hərəkatının əsas mərkəzinə çevrildi. Bu təşkilatın yeganə məqsədi azərbaycanlılara qarşı edilən haqsızlıqların və təcavüzlərin qarşısını almaq idi. Azərbaycan milli hərəkatının ilk nüvəsini təşkil edən "Difai" təşkilatı əhali arasında yaydığı gizli vərəqələrdə "erməni-müsəlman" qırğınında Rusuyani günahlandırır, ermənilərə havadarlıq edən çar hökumətinə qarşı çıxış edirdi. "Difai" əhali arasında yaydığı intibahnamələrdə ermənilərin azərbaycanlılara qarşı törətdiyi qırğınlarda Rusiyanı günahlandırırdı. Beləliklə , Şeyx Şamil üsyanından bəri çarizmin heç bir ciddi müqavimətə rast gəlmədiyi Qafqaz bölgəsində "Difai" təşkilatı əsasən Rusiya imperiyasına qarşı çıxaraq çarlıq üsuli-idarəsi ilə mübarizəyə başladı. Onun ardınca Qafqaz xalqlarının birgə mübarizəsinə yönələn "Sosial Federalist Türk İnqilabi Komitəsi", daha sonra "Difai"nin qurucuları arasına girəcək olan Rüstəmbəyov Gəncədə "Qeyrət" adlı təşkilat yaratdı. "Sosial Federalist Türk İnqilabi Komitəsi" buraxdığı gizli vərəqələrdə çar hökumətini müsəlmanların hüquqlarıni məhdudlaşdırmaqda, Bakıda millətlərarası toqquşmaların təşkil edilməsində, Qafqazdq köçürmə siyasətini həyata keçirməsində ittiham edirdi. Vərəqələrdə, həmçinin əsarətin ləğv edilməsi, hər bir millətin öz müqəddaratını təyin etmək üçün Qafqaz xalqlarının birliyinə, Federal Qafqaz uğrunda mübarizə aparan bütün qüvvələrin birləşdirilməsinə çağırışlar da öz əksini tapmışdı. Daha sonra bu fikirlər "Qeyrət" təşkilatının ideyalarında da təkrarlandı.

Çarlıq rejimi get-gedə daha dərin böhranlara məruz qaldıqca Azərbaycan liberalları daha sərt bəyənatlar verməyə və Rusiya müsəlmanlarının birgə fəaliyyəti istiqamətində mübarızəsini genişləndirməyə başlamışdı. Bunun nəticəsu olaraq 1905-ci il avqustun 15-də Nijni-Novqorodda I Ümumrusiya Müsəlmanları qurultayı toplandı. Qurultaya Krım, Şımali Qafqaz, Kazan, Ural, Türküstan və Sibirdən 150 nümayəndə qatıldı. Bu qurultayın keçirilməsinə rəsmi icazə alınmadığından nümayəndələr çar hökumətilə münaqişəyə girməmək üçün bir səyahət gəmisində toplanaraq içlaslarını keçirdilər. Konfransa rəhbərliyi Qasprinski, Topçubaşov, R.İbrahimov və sonralar pan-türkizmin liderlərindən birinə çevriləcək Yusif Ağçuraoğlu edirdi. Müzakirələrin

əsas mövzusu müsəlman hərəkatının təşkilatlanma məsələsi idi. Müzakirələrin nəticəsi olaraq "Rusiya Müsəlman İttifaqı" və ya qısaca olaraq İttifaq yaradılması qərara alındı. "İttigaqın" qarşısına aşağıdakı vəzifələr qoyulmuşdu:

1. Ümumrüsiya müsəlmanlarının vahid bir hərəkat daxilində cəmləşməsi;
2. Millətlərin bərabər təmsil edildiyi Konstitusiyalı Monarxiyanın qurulması;
3. Ümumrusiya müsəlmanlarının və digər Rusiya xalqlarının qanun qarşısında bərabər hüququnun təmin edilməsi və müsəlmanlara ayrıseçkilik göstərən bütün qanunların ləğv edilməsi;
4. Müsəlmanların mədəniyyət və təhsil səviyyəsinin inkişaf etdirilməsi.

Bundan başqa qurultay Müsəlman İttifaqına rəhbərlik etmək üçün daimi yeri Bakı olan Mərkəzi Komitə yaratmaq qərari aldı.Qurultayda Qaspıralı İsmayıl bəyin bütün türk birliklərinin iqtisadi-siyasi və mədəni cəhətdən inkişaf etməsi üçün tədbirlər görülməsi təklifi bütün türk nümayəndələri tərəfindən rəğbətlə qarşılandı.

1905-ci il dekabrın 4-də Azərbaycan burjuaziyasının kadetlərə rəğbət bəsləyən bir hissəsi İ.Hacıyev, Ə.Topçubaşov, K.SəfərƏliyev və b. Konstitusiyalı Demokratiya (kadet) partiyasının Bakı şöbəsini təşkil etmişdilər. Kadet proqramındakı konstitusiyalı monarxiya çərçivəsində parlament rejimi və digər sosial-iqtisadi islahatlarla bağlı məsələlər Ümumrusiya Müsəlman İttifaqının da proqramına uyğun gəldiyi üçün müsəlman ittifaqı kadet partiyası ilə birləşmək qərarına gəlmişdi. Kadetlərlə ittifaq məsələsi 1906-ci il 13-23 yanvar tarixləri arsında SanktPeterburqda keçirilən II Ümumrusiya Müsəlmanları İttifaqında rəğbətlə qarşılanaraq qəbul edildi.

III Ümumrusiya qurultayı yenə də Nijni-Novqorodda keçirildi və bu qurultay İttifaqın Ümumrusiya Müsəlmanlarını təmsil edəcək bir siyasi partiyaya cevrilməsi kimi mühüm bir qərar qəbul etdi. Kadetlərlə eyni platformada olan İttifaq əlavə olaraq öz proqramına müsəlmanlarla bağlı din bərabərliyi, yerli idarəçilik hüquqlqrinin genişləndirilməsi, yerli dildə təhsil azadlığı və s. məsələlər də daxil etdi.

1905-ci il 17 oktyabr Manifestindən sonra bir qrup Bakı liberalı kadetlərin Bakı şöbəsi ilə sıx əlaqədə olan Konstitusiyalı Müsəlman Partiyası yaratdı. Partiyanın proqramında Zaqafqaziyanin öz məclisinin (Seym) və milli idarəçilik qruplarının olduğu müstəqil bir bölgəyə çevrilməsi ideyası öz əksini tapmışdı.

Dövlət Dumaları və Azərbaycanlı deputatların onların işində iştirakı.

17 oktyabr Manifestindən sonra çar hökuməti 1905-ci il dekabrın 11-də Rusiya Dumasına seçkilər haqqında yeni qanunlar qəbul edildiyini və seçki hüquqlarının genişləndiyini bəyan etdi.

I Dövlət Duması öz işinə 1906-ci il aprelin 27-də başlamasına baxmayaraq Zaqafqaziyada, o cümlədən Bakı və Yelizavetpol quberniyalarında seçkilər 1906ci il mayın sonları üçün ancaq başa çatdı. Buna görə də I Dumaya seçilmiş 6 müsəlman namizəd –Topçubaşov, Ziyadxanov, Xasməmmədov, M.Əliyev, A.Muradxanov, Haqverdiyev parlament fəaliyyətlərinə gec başlamalı oldular. Azərbaycan deputatları imperiyanin müsəlman ucqarlarının 36 deputatını birləşdirən parlament fraksiyasına daxil oldu. Topçubaşov fraksiyanin bürosuna seçildi. Fraksiya hər bir millətin özünü idarə, muxtariyyət, ümumi icbari təhsil tərəfdarı olan kadetlərlə birgə hərəkət etmək qərarı aldı. Ümumiyyətlə, müsəlman fraksiyasının proqramı konstitusiya əsaslarına dayanaraq torpaqların milliləşdirilməsi, din məsələlərində tam muxtariyyət , bütün imperiya ərazisində müstəqil vilayət məclislərinin təsis edilməsi ilə yerlərdə geniş muxtar idarəçilik prinsipindən ibarət idi. Sonrakı dövlət dumalarında olduğu kimi I Dumada da müzakirələrin başlıca mövzusu aqrar məsələ idi. Dumada çıxış edən İ.Ziyadxanov aqrar məsələdə başlıca bəlanı çarizmin köçürmə siyasətində görürdü. Lakin müsəlman ucqarlarının deputatlarının böyük ümidlər bəslədikləri I Dumanın fəaliyyəti yarimçıq dayandırıldı. I Duma cəmi 3 ay fəaliyyət göstərə bildi və 8 iyulda car tərəfindən buraxıldı. Beləlikə də, I Duma çox qısa bir zamanda fəaliyyət göstərdiyi üçün azərbaycanlı vəkillər birada öz varlıqlarını tam olaraq hiss etdirə bilmədilər.

II Dumaya seçkilər seçki qanununa edilən dəyişikliklər əsasında 1907-ci ilin yanvar-fevral aylarında keçirildi. Lakin Zaqafqaziyadakı yeni seçki qanunları müsəlmanların xeyrinə

olmamışdı. II Dumada azərbaycanlıları təmsil edəcək vəkillərin sayı cəmi 5 nəfər oldu: F.Xoyski, X.Xasməmmədov, İ.Tağıyev (milyonçu Z.Tağıyevin oğlu) Z.Zeynalov və "Şərqi Rus" qəzetinin keçmiş redaktoru M.A.Şahtaxtinski. Azərbaycan deputatları müsəlman parlament fraksiyasına , F.Xoyski və X.Xasməmmədov isə onun bürosuna daxil oldular. Fraksiyanin ayrıca kitabca şəklində nəşr olunmuş proqramında vətəndaşların hüquqları müəyyənləşdirilmiş, dövlət və dini quruluş, yerli özünüidarə, məhkəmə, xalq maarifi, maliyyə və dövlət iqtisadiyyatı, aqrar və s. məsələlər üzrə müddəalar şərh olunmuşdu. Bunlardan başqa, müsəlman fraksiyası dumada qadınların hüquq bərabərliyi, seçki hüququ barədə də məsələ qaldırdı. Lakin 1907-ci il 3 iyulda II Dumanin da buraxılması ilə müsəlman xalqlarının hüquqlarının müdafiəsi üçün dumaya bağlanan ümidlər yenə də boşa çıxdı.

III Dumaya seçkilər haqda yeni qanun Rusiya milli ucqarlarının dumaya nümayəndə göndərmək hüququnu daha da məhdudlaşdırdı. Belə ki, əgər Bakı, Yelizavetpol və İrəvan quberniyalarının hər birinin əvvəlki dumaya 3 nümayəndə göndərmək hüququ var idisə, indi bütün bu quberniyalar birlikdə ancaq 2 nümayəndə seçə bilərdi. Nəticədə dumalar içərisində ən mühafizəkar olan III Dumada Zaqafqaziyanın müsəlman əhalisi tək bir nümayəndə -Xəlil bəy Xasməmmədovla təmsil edildi. III Dumada da Rusiya imperiyasını müsəlman ucarlarından olan deputatları
(8 nəfər) vahid parlament fraksiyasında birləşdilər.Fraksiya ana dili, ibtidai təhsil, Qafqazda zemstvo idarələrinin təsis edilməsi, vətəndaş və siyasi azadlıqlar, köçürmə məsələsinin qaydaya salınması kimi vacib məsələlərə münasibətini bildirilirdi.

Milli-azadlıq hərəkatı. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycabda gedən milli – azadlıq hərəkatında mahiyyətcə bir-birinə zidd olan 2 istiqamət – burjua-liberal və inqilabi-demokratik istiqamətlər mövcud idi. Bu istiqamətlər də öz növbəsində bir neçə qollara ayrılırdı;Azərbaycanın gələcək dövlət quruluşu, habelə Rusiyanin siyasi quruluşu və başlanmış inqilabın ortaya çıxardığı kəskin problemlərlə bağlı müxtəlif mövqelər mövcud idi. Baçlıca olaraq "Müsəlman Konstitusiya Partiyası" ətrafında birləşən və "Ümumrusiya müsəlman ittifaqı" nin nümayəndələri olan sənaye-ticarət burjuaziyası və burjua ziyaliları kadet proqramına qoşulmuşdu. Bu cərəyani Ə.Topçubaşov , Ə.Ağayev, M.Vəkilov kimi ziyalılar təmsil edirdi.

Milli hərəkatın inqilabi-demokrat cinahını isə milli sosialist partiyası olan "Hümmət" təmsil edirdi. İnqilabi-demokratik istiqamətin liderləri isə B.Sərdarov, M.Ə.Rəsulzadə, M.Hacinski, A.Kazımzadə, N.Nərimanov və b. idilər. M.Mövsümov. S.Əfəndiyev, A.Axundov kimi RSDFP-nın azərbaycanlı üzvləri isə çar bürokratiyası, rus despotizminə qarşı çıxırdı. Ziyalılar inkişafın əsas yolunu yerli dildə təhsilin genişləndirilməsində, qadın hüquqlarının qorunmasında görürdülər.

Şimali Azərbaycabdakı milli hərəkata Türkiyə və İranda meydana gələn hərəkatların da təsiri olmuşdu. Azərbaycan ziyalıları XIX əsrdə parçalanmış Azərbaycanın İran nəzarətində qalan Cənubi Azərbaycan türklərinin də problemlərinə biganə qalmır, burada baş verən 1907-1908-ci illər milli-azadlıq hərəkatını(məşrutə inqilibı) həyəcanla izləyirdilər.

XX əsrin əvvəllərində Şimali Azərbaycabdakı milli hərəkat ən çox Türkiyədə genişlənən türkçülük ideologiyasından təsirlənmişdi. Məlumdur ki, islamın olduğu qədər türkçülüyün də mərkəzi Türkiyə idi. Çarlıq rejiminin təqibinə uğrayan bir çox azərbaycanlı türkpərəst ziyalılar İstanbula gələrək türkçülük hərəkatına qoşulmuşdular. Hətta Ə.Hüseynzadə ilə İ.Qasprinki (Qaspıralı) Türkiyədə təsis olunmuş "İttihad və Tərəqqi" partiyasının Mərkəzi Komitəsinə üzv seçilmişdilər. Ziya Gökalpın məşhur " Türkləşmək, islamlaşmaq və müasirləşmək" ideyası Azərbaycan ziyalılarının təfəkküründə və Azərbaycan milli hərəkatında özünəməxsus yer tutmuşdu.

"Müsavat" partiyasının yaranması. Azərbaycan türklərinin milli-azadlıq hərəkatında heç bir təşkilat "Müsavat" partiyası qədər təsirli rol oynamamışdır.

1905-1907-ci illər inqilabından sonra qabaqcıl Azərbaycan ziyalılarının bir hissəsi Türkiyədə öz fəaliyyətlərini davam etdirirkən , Bakıda qalan bir qrup ziyalı sonralar Azərbaycanın ən böyük milli-siyasi təşkilatına çevriləcək " Müsavat " partiyasının əsasını qoydular. Rus inqilabının süqutu ilə xəyalları puç olmuş bir qrup keçmiş hümmətci müsəlman xalqlarının millətçi

ideyalarından təsirlənərək A.Kazımzadə, T.Nağıyev və M.Rəsulzadənin rəhbərliyi ilə 1911-ci ildə Müsavat adlı bir dərnək qurdular. Bu ad müsəlmanların ruslarla bərabər hüquqlara sahib olmasını, eyni zamanda bütün islam dünyasında müstəqilliyə qovuşmaq arzusunu özündə əks etdirirdi. Müsavatın proqramı aşağıdakı müddəalardan ibarət idi:

1. Milliyət və təriqət fərqinə baxmayaraq bütün müsəlmanların birliyi;
2. Müstəqilliyini itirmiş müsəlman ölkələrinin yenidən müstəqil olmasına çalışmaq;
3. Müstəqilliklərini müdafiə etmək üçün mübarizə aparan bütün müsəlman ölkələrinə maddi və mənəvi yardım göstərmək;
4. Müsəlman millətlərin və dövlətlərin müdafiə gücünü artırmaq üçün yardım etmək;
5. Bu fikirlərin yayılmasına mane olan bütün maneələri dəf etmək;
6. Müsəlmanların birləşməsinə və inkişafına çalışan bütün partiyalarla əlaqə yaratmaq;
7. İnsanlığın rifahı və inkişafı üçün çalışan xarici partiyalarla əlaqə yaradıb fikir mübadiləsi aparmaq;
8. Müsəlmanların yaşayışı üçün zəruri olan ticarət, sənaye və iqtisadi həyatı gücləndirmək üçün hər cür vasitədən istifadə etmək;

Daha çox ziyalılar, tələbələr, tacirlər və iş adamları tərəfindən dəstəklənən "Müsavatın" proqramında Ə.Hüseynzadənin "Türkləşmək, Avropalaşmaq, İslamlaşmaq!" ideyası öz əksini tapmışdı. Hətta bu ideya sonralar Azərbaycan Cümhuriyyətinin bayrağında da təmsil olunmuşdu. 1913-cü ildən etibarən Müsavat partiyası M. Rəsulzadənin simasında təcrübəli siyasətçi və yetişmiş bir liderə sahib olaraq Azərbaycanın ən nüfuzlu partiyasına cevrilmişdi. Bu dövrdə Rəsulzadə çarın Romanovlar sülaləsinin 300 illiyi münasibətilə imzaladığı əfv fərmanından istifadə edərək Vətənə - Azərbaycana dönməyi Türkiyədə azərbaycanlı mühacirlər arsında yaşamaqdan üstün tutmuşdu. Türkiyədən dönən kimi Müsavat partiyasının sıralarına daxil olan M.Rəsulzadə çox az bir müddət içərisində partiyanin lideri səviyyəsinə yüksələrək hər zaman türk xalqlarının birliyi ideyasını təbliğ edirdi.

Azərbaycan milli mətbuatının fəaliyyəti. 1905-ci il hadisələrindən sonra çar hökumətinin zəifləməsi nəticəsində Azərbaycan ziyalılarının fəallığı artmışdı. Xeyriyyə cəmiyyətləri, təhsil, teatr, sənət dərnəkləri gündən-günə artmaqda idi. Bu mədəni canlanmanın nəticəsi olaraq 1914-cü ildə oxuma-yazma bilənlərin sayı, həmcinin Azərbaycan dilində nəşr olunan kitabların sayı 2 dəfə artmışdı. Çar rejiminin zəifləməsi ilə Azərbaycan mətbuatı özünün qızıl çağını yaşayırdı. 1905-1917-ci illər arasında Azərbaycabda 63 qəzet və jurnal dövriyyəyə daxil olmuşdi. Azərbaycan əhalisinin hələ də oxumayazma bilmədiyi bir dövrdə bu çox mühüm göstərici idi.

XX əsrin əvvəllərində Bakı Rusiya müsəlmanları mətbuatının mərkəzinə çevrilmişdi. Qəzet və jurnalların bir çoxunun qısa ömürlü olmasına baxmayaraq çox geniş oxucu kütləsinə və yüksək təfəkkür səviyyəsinə malik idilər. Bunların arasında ədəbi jurnallardan "Füyuzat", gündəlik qəzetlərdən "Həyat" və "İrşad" xüsusi yer tuturdu. Hindistan , Əfqanıstan kimi uzaq yerlərdə belə abunəçiləri olan "Molla Nəsrəddin " satirik jurnalı dövrün ən populyar və mətbuat baxımından ən seçilən jurnalı idi. Hətta savadı olmayanlar belə jurnalın karikaturalarını bəyənərək ona abunə olurdular. 1906-ci ildən çıxmağa başlayan "Molla Nəsrəddin" jurnalı milli hərəkatın inqilabi-demokratik istiqamətinin ideya mərkəzi idi. C.Məmmədquluzadənin redaktor olduğu bu jurnalın ətrafında M.Ə.Sabir, Ə.Qəmküsar, O.F.Nemanzadə, Ə.Nəzmi, M.S.Ordubadi, Ə.Əzimzadə kimi Azərbaycanın qabaqcıl ziyalıları toplaşmışdı..

"Molla Nəsrəddin " jurnalının ardınca "Bəhlul"(1907), "Zənbur"(19091910) jurnalları da nəşr olunmağa başlamışdı. Bakıda uşaqlar üçün "Dəbistan", (1906-1908), "Rəhbər"(1906-1907), "Məktəb"(1911-1917) jurnaları da çıxırdı.

Azərbaycan mətbuatına azərbaycanlı iş adamları maliyyə cəhətdən dəstək olurdu. Azərbaycanın iqtisadi-ictimai həyatda hər zaman fəal iştirak edən Azərbaycan milli burjuaziyasının lideri Z.Tağıyev "Kaspi", "Həyat", "Füyuzat", "Tazə həyat" kimi qəzetlərin sahibi idi. Gənc torpaq sahibkarı İ.Aşurbəyov bəzi hümmətçi yayınlarla birlikdə müstəqil "İrşad" və daha sonra ədəbiyyat jurnalı "Şəlalə"ni maliyyələşdirirdi. Babası B.Aşurbəyov və M.Muxtarov isə gündəlik

“Tərəqqi” qəzetini dəstəkləyirdi. Mətbuat azadlığı və iqtisadi dəstək qəzetçilik sahəsində bir çox istedadın ortaya çıxmasına imkan verdi.
1905-ci ildən etibarən milli qəzetlər artiq təkcə azərbaycanlılara deyil, Qafqaz türklərinə və eyni zamanda bütün türklərə öz oxucuları kimi səslənməyə başlamışdı. Milli kimlik, türkçülük ideyalarını təbliğ edilən Azərbaycanda “Türkləşmək, İslamlaşmaq, Avropalaşmaq!” şüarı türkçülüyün əsas şüarı oldu.
1906-cı ildən dərc olunan ədəbi sənət jurnalı “Füyuzat” da “Türkçülük, İslam və Avropa mədəniyyəti” istiqamətini təbliğ edurdi. “Füyuzat” həmçinin Azərbaycan mədəniyyətinin yad təsirlərdən yaxa qurtarması üçün ciddi mübarizəyə başlamışdı. Aralarında Osmanlı Əhməd Kamal, Abdulla Cövdət, Krımlı tatar Həsən Səbri kimi Azərbaycanlı olmayan türklərin də yer aldığı “Füyuzat” bütün türklərin vahid ədəbi dildən istifadə etməsinin zəruriliyini vurğulayırdı.
1907-ci il dekabr ayında “Füyuzat” bağlandıqdan sonra türkçülük ideyalarını “Yeni Füyuzat”, “Şəlalə” jurnalları davam etdirdi.

§ 3. Azərbaycan I Dünya müharibəsi illərində (1914- 1918)

1914-cü ildə başlayan I Dünya müharibəsinə 38 ölkə cəlb edilmişdi. Müharibədə iştirak edən dünyanın bütün aparıcı dövlətləri –Almaniya , İngiltərə, Fransa, Avstriya-Macarıstan , Rusiya kimi imperialist dövlətlərin hər birinin bu müharibədə özünəməxsus iqtisadi-siyasi maraqları olsa da , dünyanın yenidən bölüşdürülməsinə daha çox can atan Almaniya İ Dünya müharibəsini başlayan əsas dövlət oldu.
Azərbaycan dünyanin böyük dövlətlərinin işğalçılıq planlarında.. Almaniyanın müharibə planlarında Azərbaycan mühüm yer tuturdu və Almaniyanın Qafqaz siyasətinin mərkəzində Bakı nefti dururdu.
Ümumiyyətlə, inhisarçı kapitalizm mərhələsinə daxil olan və dünyanı iqtisadi təsir dairəlğrinə bölüşdürmək uğrunda mübarizəyə başlayan böyük dövlətlərin hər birinin işğalçılıq planlarında Qafqaz, xüsusilə də Azərbaycan mühüm yer tuturdu. XX əsrin ən mühüm strateji məhsulu olan neft uğrunda və Azərbaycan neft sənayesində hakim mövqe uğrunda mübarizə edən hər bir iri kapitalist olkəsinin Azərbaycanla bağlı planları var idi.
Almaniya bu işdə Türkiyəni özünə müttəfiq seçmişdi.
İngiltərə də öz növbəsində Bakı nefti uğrunda mübarizə apararaq alman kapitalının Bakı neft ssənayesinə nüfuz etməsinə mane olmağa çalışırdı.
Osmanlı Türkiyəsi ilə Azərbaycan arasında kökləri çox qədimə gedən tarixi, mədəni və dini əlaqələr mövcud idi. Bölgənin coğrafi mühiti də əlverişli ictimaiiqtisadi əlaqələr qurulması üçün məqsədəuyğun idi. Bu müharibədə Türkiyinin əsas məqsədlərindən biri Azərbaycanı Rusiyanin əsarətindən xilas etməklə bərabər Rusiya ilə Türkiyə arasında bufer dövlət yaratmaq idi. Qafqaz strateji cəhətdən olduğu kimi etnik, tarixi, mədəni və iqtisadi cəhətdən də Osmanlı dövləti üçün böyük əhəmiyyət kəsb edirdi.
Müharibə illərində Azərbaycan sənayesinin vəziyyəti. Zaqafqaziyanın əvvəllcə hərbi əməliyyatlar meydanına, sonra isə cəbhəyanı bölgəyə cevrilməsi bölgənin iqtisadi həyatına xeyli təsir göstərdi. Mərkəzi Rusiya ilə əlaqələri pozulan bölgənin ərzaqla təminatı xeyli mürəkkəbləşmişdi. Qara dəniz limanlarının bağlanması və neft məhsularının ixracının dayanması nəticəsində neftin qiymətinin kəskin şəkildə aşağı düşməsi vəziyyəti daha da ağırlaşdırmışdı.
Müharibə illərində neft tələbatının ödənilməsi birinci dərəcəli vəzifə idi. 1915-ci ilin iyulunda keçirilən Müdafiə üzrə xüsusi müşavirədə neft sənayesi dövlət əhəmiyyətli bir sahə kimi qiymətləndirildi. Neftdən partlayıcı maddələr (toluol, benzol) habelə yağlar, aviasiya benzini və digər məhsullar emal etmək məsələsi xüsusi yer tuturdu. Hökumət neft emalı zavodlarının tikilməsi, avdanlıqla təchiz edilməsi üçün 1 mln. man. pul ayırdı. Neft sənayeçiləri yüksək enerjili zavodların tikilməsinə başladılar. Artıq 1916-ci ilin əvvəlində “Nobel qardaşları” şirkəti ayliq istehsal gücü 5-6 min pud olan birinci toluol zavodunu tikdirdi.
Müharibə illərində bir çox müəssisələr dövlət tərəfindən verilən hərbi sifarişləri yerinə yetirirdi. Məsələn, 1915-ci ilin əvvəllərindən Bakı hərbi-sənaye komitəsinin çuqun mərmilər, fuqas

qumbaraları və mina hazırlayan zavodu, “Nobel qardaşları” şirkətinin benzin istehsalı zavodu , habelə Z.Tağıyevin bez və parusin istehsal edən səhmdar cəmiyyəti ilk növbədə cəbhəni zəruri mallarla təmin edən müəssisələr sırasına daxil edilmişdilər. Lakin bu tədbirlərə baxmayaraq car hökumətinin iqtisadiyyatı dövlət tərəfindən tənzimləmək, möhkəm hərbi təsərrüfat yaratmaq, bahalığın qarşısını almaq səyləri baş tutmadı. Bu iqtisadiyyatın ən mühüm sahələrinin böhranına gətirib çıxardı.

Ümumi təsərrüfat dağınıqlığı Azərbaycanın digər təsərrüfat sahələrində də özünü göstərirdi. Dağ-mədən, ipəkcilik və b. sənaye sahələrində də geriləmə müşahidə olunurdu. Gədəbəydə mis filizinin çıxarilması 1913-cü ildəki 1,8 mln. puddan 1914-cü ildə 892,2 min puda, 1915-ci ildə isə 105 min puda, mis emalı isə bu dövrdə 49,7 min puddan 2.5 min puda enmişdi. Nuxa və Şuşanın ipəksarıma fabriklərinin yarıdan coxu barama çatışmaması üzündən işləmirdi.

Bir çox digər sahələr də məhdudlaşmaqda davam edirdi. Pambıq parça istehsalı azalmışdı. 1917-ci ildə Azərbaycanın tütün fabriklərinin istehsal gücü cəmi 30% idi . Balıqçılıq sənayesində də göstəricilər aşağı enmişdi. 1910-1912-ci illərlə müqayisədə 11,6 min puddan 7,2 min puda enmişdi.

Kənd təsərrüfatı. Müharibə illərində kənd təsərrüfatında da gerilik müşahidə olunurdu. İstər əkinçilik, istərsə də maldarlıq xeyli ixtisara düşdü, pambıq əkin sahələri əsaslı surətdə azaldı, bağçılıq və üzümçülük tənəzzülə uğradı. Müharibə dövründə Azərbaycan kəndinin xeyli dərəcədə işçi qüvvəsindən, qoşqu heyvanlarından, əmək alətlərindən, toxumdan, ərzaqdan məhrum edilməsi, Rusiya və xarici bazarlarla əlaqələrinin kısilməsi –Azərbaycan kəndində ciddi təsərrüfat böhranına səbəb oldu. Taxıl əkinləri təkcə 1 il ərzində (1914-1915) 42% azalmışdı, dənli bitki sahələri Yelizavetpol quberniyasında 1913-cü ilə nisbətən 1916-cı ildə 70%, Şuşa qəzasında isə 80% azaldı.

Heyvandarlıq da ağır vəziyyətə düşmüşdü. Əgər 1913-cü ildə Zaqafqaziya-
da iri buynuzlu mal-qaranın 43%-i, xırda buynuzlu mal-qaranin 45%-i, atların
51%-i Azərbaycanın payına düşürdüsə, 1916-cı iıdə bu göstəricilər müvafiq surətdə aşağıdakı kimi idi: 29%, 30%, 44%.

Ərzaq məhsullarının qiyməti də sürətlə bahalaşmaqda idi. 1914-cü illə müqayisədə 1916-cı ildə çörəyin qiyməti 226%, 1917-ci ildə isə 300% armışdi. 1916cı ildə taxılın qiyməti müharibə ərəfəsindəki dövrlə müqayisədə 7-8 dəfə artmışdı.

Qafqaz cəbhəsi. I Dünya müharibəsi illərində Avropada yaradılmış əsas cəbhələrlə bərabər Şərq və Qafqaz cəbhəsi də açılmışdı. Qafqaz cəbhəsi Batumdan Cənubi Azərbaycabdakı Urmiya gölünədək uzanırdı. Türkiyə Qafqaz cəbhəsinə böyük əhəmiyyət verirdi. Türk qoşunlarının Qagqaz cəbhəsindəki əməliyyatlarına Ənvər paşa rəhbərlik edirdi. Ənvər paşa Osmanlı Türkiyəsinin sarsılmış qüvvəsinin İ Dünya müharibəsi nəticəsində yenidən qüdrətli bir dövlət halına gələcəyinə inanırdı. Onun ən müqəddəs arzusu Qafqaz və Orta Asiya türklərinin Rusiya əsarətindən xilas edilməsi idi. Onun əsas idealı “turançılıqla” bərabər dünya müsəlmanlarının birliyi, onların arasındakı əlaqələrin möhkəmləndirilməsi idi. Ənvər paşa Qafqaz cəbhəsini yalnız Azərbaycan türkləri üçün deyil, bütün Qafqaz müsəlmanları üçün qurtuluş mənbəyi kimi görürdü. Onun əsas məqsədi Qafqazda İslam dövləti qurmaq və Türkiyə ilə Rusiya arasında bir bufer dövlət yaratmaqla Qafqaz türklərini himayə etmək idi.

Beləliklə, 1914-cü il oktyabrın 31-də Qafqaz cəbhəsində hərbi əməliyyatlar başlandı və türk qoşunları Kars və Batum tərəfdən Qafqaza girərək müvəffəqiyyət qazandı.Rus ordusina qarşı noyabrın 17-nədək davam edən döyüşlərdə qazandığı qələbədən ruhlanan Ənvər paşa Sarıqamış istiqamətində də rus ordusunu darmadağın edərək Karsı ələ keçirməyi qərara aldı.

Lakin ağır qış şərtləri, əsgərlərin təchizat çatışmamazlığı, döyüşə hazırlıq mərhələsinin çox qısa olması və s. səbəblər üzündən Sarıqamış əmliyyatında türklər məğlub oldular və 1915-ci il yanvarın 2-də Ənvər paşa Ərzuruma qayitmalı oldu. Beləliklə, Qafqaz cəbhəsində Ənvər paşanın turançılıq hərəkatının ilk mərhələsi uğursuzluqla nəticələndi.

1916-cı ilin oktyabr ayından etibarən Rusiyadakı ölkədaxili problemlər: sabitliyin pozulması, ərzaq qıtlığı, bahalıq, möhtəkirliyin artması nəticəsində paytaxt Petroqradda və digər şəhərlərdə hökumət əleyhinə çıxışlar başlanmışdı. Belə böhran vəziyyəti Rüsiyanin müharibə vəziyyətinə ,

həmçinin Qafqaz cəbhəsinə də təsir etdı. 1917-ci ilin qışında Rusiya ordusu xəstəlik və aclıqdan 100.000 əsgər itirmişdi. Belə anarxiyadan istifadə edən bolşeviklər Rusiyada hökumət çevrilişı etdilər. Bundan sonra Rus ordusundakı anarxiyanin qarşısını almaq mümkün olmadı. 1917-ci ilin dekabrında Qafqaz cəbhəsindəki rus əsgərlərinin 200-ü fərarilik etdi. Cəbhədə cəmi 40.000 əsgər qaldı. İnqilabın təsiri ilə rus qüvvələrinin cəbhədən geri çəkildiyi vaxt türk qoşunları hücuma keçərək torpaqlarını bir-birinin ardınca işğaldan azad etməyə başladı. Şərqi Anadolu ilə Qara dəniz bölgəsini tamamilə düşməndən azad edən türk ordusunun müvəffəüiyyətləri Ənvər paşanı 1914cü ildə yarımçıq qalan Qafqaz səfərini başa catdırmağa sövq etdi.

Petroqradda fevral burjua-demokratik inqilabı. Carizmın devrilməsi. Ağır müharibə şərtləri Rüsiyada çarizmin devrilməsinə gətirib çıxardı. 1917-ci il fevralın 28-də Petroqradda başlanan inqilab Dövlət Dumasının çar hökumətinə qarşı çıxaraq Müvəqqəti hökumət qurması və çarın taxtdan devrilməsi ilə nəticələndi. Beləliklə də 304 illik Romanovlar sülaləsinin , eyni zamanda rus monarxiyasının sonu çatdı. Hakimiyyət demokratik seçki üsulu ilə Müəssislər Məclisi qurulanadək Müvəqqəti hökumətə keçdi.

Yeni rejimin ilk işi bütün Rusiya vətəndaşlarının dini və milli məhdudiyyətlərinin aradan qaldırılması oldu. Daha sonra əhalisi qeyri-rus etnik bölgələrdə yerli xalqın nümayəndələrinə daha çox söz haqqı verən idarə sistemi yaradılması qərara alındı. Martın 9-da Qafqaz vilayətlərinin idarə edilməsi üçün Zaqafqaziya Xüsusi Komitəsi yaradıldı.Bu komitə bölgənin milli qruplarını təmsil edən vəkillərdən təşkil ediləcəkdi. Azərbaycanı Y.M.Cəfərov təmsil etməli idi. Lakin Komitə fəaliyyətinin ilk dövründən etibarən xalqın etimadını qazana bilmədi və siyasi təşkilatlar tərəfindən ləğv edildi.

Fevral inqilabından sonra Şərqi Zaqafqaziyada siyasi təşkilatlar 2 əsas qrupda cəmləşmişdi: I qrupa rusların çoxluq təşkil etdiyi solçu sosial-demokrat və sosial-inqilabçıların hakim olduğu Sovetlər aid idi. Sovetlər arasında daha cox diqqət mərkəzində olan Bakı Sovetinə 52 üzvünün cəmi 9-nun bolşevik olmasına baxmayaraq bolşevik Şaumyan rəhbər seçilə bilmişdi.

II qrup siyasi təşkilatlara isə əsasən Azərbaycanın milli birlikləri aid idi. Bütün bu təşkilatlar da öz növbəsində Müsəlman Əhalisi Cəmiyyətləri Birliyində cəmlənmişdi. Birliyin sədri Topçubaşov, idarə komitəsinin sədri isə M.N.Hacınski idi.

Rusiyada monarxiya rejiminin devrilməsindən bir neçə gün sonra Gəncədə “ Türk Adəm-i Mərkəziyyət Firqəsi ” yaradıldı. Bu partiya Rusiyada millətlərin müstəqilliyinə əsaslanan Federal dövlət quruluşu ideyasını təbliğ edirdi. Buna görə də federalistlər adlanan bu təşkilatın qurucusu türkçülük ideologiyasının liderlərindən olan Qasprinskinin kürəkəni N.Yusifbəyov idi. Rüstəmbəyov, D.Ağazadə, Xasməmmədov qardaşları təkilatın liderlərindən idilər.

Bu dövrdə fəaliyyət göstərən milli partiyalardan biri də 10 il əvvəl olduğundan daha marksist xarakterdə yenidən siyasi meydana atılan “Hümmət” təşkilatı idi. Lakin bu dövrdə “Müsavat” daha nüfuzlu təşkilata çevrildiyi üçün “Hümmət” xalq kütlələri içərisində özünə möhkəm dayaq yarada bilməmişdi. Həm də RSDFP-nın təsiri altına düşərək 1917-ci ildə sosial-demokratların menşevik və bolşevik qanadlarına bölünməsindən təsirlənən “Hümmət” təşkilatı da belə paralel parçalanmaya məruz qaldı; Nərimanov tərəfdarları Bakıda bolşevik qrupunu,

Ə.Əbilov, S.Ağamalıoğlu, A.Qarayev və b. isə Tiflisdə menşevik qrupunu yaratdılar. Lakin hümmətçilər belə parçalansalar da 1917-ci il dekabr ayında keçirilən Qafqaz Müsəlmanlrı qurultayında vahid partiya kimi təmsil olunmuşdular.

Fevral inqilabının yaratdığı yeni şəraitdə Bakıda aprelin 15-indən 20-dək davam edən Qafqaz Müsəlmanları Qurultayı toplandı. Qurultayda Rusiyada federal respublika yaradılması ideyası təklif edildi. Lakin bu məsələdə fikir ayriliği mövcud idi; Solçu sosialistlər Rusiya ilə birləşməkdə israr edirdilər, sağçılar isə bu məsələni islampərəst ideyalar mövqeyindən dəyərləndirərək müsəlman birliyi tərəfdarı kimi çıxış edirdilər.

Beləliklə, 1905-ci il rus inqilabı dövründə Rusiyanin müsəlman liderləri arasındakı fikir ayrılıqları 1917-ci ilin yazında daha kəskin şəkildə ortaya cıxmışdı. Bu ixtilaflar 1917-ci il mayın 1-də Moskvada keçirilən növbəti Ümumrusiya Müsəlmanları Qurultayında daha da dərinləşdi. Qurultayda etnik və bölgə cəhətdən coğrafi ayrılma tərəfdarlarının lideri M.Rəsulzadə çıxış yolunu din baxımından deyil, eyni kök baxımından birləşməkdə, yəni türk xalqlarının birliyində

görərək “ Öncə türk, sonra müsəlman!” prinsipi ilə hərəkət etməyi tövsiyyə edirdi. Nəticədə qurultay müstəqillik tərəfdarlarının qələbəsilə başa çatdı və 271 səsə qarşı 446 səs çoxluğu ilə Rusiyanin “coğrafi-federal əsasa dayanan demokratik bir cumhuriyyətə dönməsi” tələbini qəbul etdi. Qurultayda həmçinin azlıqlarla bağlı 2 qərar da qəbul edildi: 1. Rusiya bölgələrində yaşayan müsəlmanlara mədəni muxtariyyət verilməsi; 2. Ümumrusiya müsəlmanlarının dini və mədəni həyatını təmin etmək üçün səlahiyyətli müsəlman idarəsi yaratmaq.

Müsəlman hərbi birliklərinin yaradılması.1917-ci il mayın 1-də Ümumrusiya Müsəlmanları Qurultayında müsəlman əsgər birliklərini qurulmasına icazə üçün Müvəqqəti hökumətə müraciət qəbul edildi.

Çar Rusiyası əsarəti altına aldığı türklərin ruslara bağlılığına həmişə şübhə ilə yanaşmış , ona görə də onların mədəni, elmi, iqtisadi, o cümlədən hərbi sahədə irəliləmələrinə qəsdən əngəl olmuşdu. Türk oğulları hərbi xidmətə çağırılmamış , onlara silah verilməyərək illərlə əsgərlik məsləyindən uzaqda tutulmuş və türklərin bu sahədə inkişaf etməsinin qarşısı alınmışdı.

Hərbi sahədə olduğu kimi ,dövlət idarəçiliyindən də türklər mümkün qədər uzaqlaşdırılmışdılar. Türklərdən podpolkovnik olan və müdafiə nazirliyində işləyənə çox nadir halda rast gəlmək olardı. Türklərin tutduğu ən yüksək vəzifə tərcüməçilik idi. Bunun əksinə olaraq erməni və gürcülər isə əsgəri xidmətə alınırdılar və bu sahədəki bacarıqlarını inkişaf etdirirdilər. Onlardan rus ordusunda xidmət edən çox sayda zabit və general yetişmişdi.

Lakin çar hökuməti müsəlmanları orduya çağırmasa da , bir çox azərbaycanlılar könüllü surətdə hərbi xidmətə gedirdilər. I Dünya müharibəsi dövründə cəbhələrdə 200-dən çox azərbaycanlı zabit vuruşurdu. Məhşur generallar S.Mehmandarov, Ə.Şıxlinski , H.Naxçıvanski, döyüşlərdə göstərdiyi igidliklərə görə təltif olunmuş ilk azərbaycanlı təyyarəçi poruçik F.Qayıbov da bunların arasında idi.

Azərbaycan liderləri çar rejiminin azərbaycanlıları əsgəri xidmətə cəlb etməmək siyasətini hər zaman özlərinə qarşı ən böyük haqsızlıq olaraq görürdüıər. Buna görə də çarlığın yıxılmasından sonra Qafqaz türkləri hərbi təhsil görən xristian qonşularına qarşı geriliyi aradan qaldırmaq üçün öz hərbi birliklərini qurmağa təşəbbüs göstərdilər və Ümümrusiya müsəlmaları adından müsəlman əsgər birliklərinin qurulmasına icazə üçün Müvəqqəti hökumətə müraciət etdilər. Kerenski hökuməti bu istiqamətdəki müsəlman istəklərini müsbət qarşılamadı. Lakin buna baxmayaraq artıq Azərbaycan hərbi birlikləri qurulmağa başlamışdı. Müsəlman milli birliklərinin özəyini Petroqraddan gətirilmiş və Hüseyn xan Naxçıvanskinin komandanlıq etdiyi “Qafqaz yadelli süvari diviziyası” təşkil etmişdi. Müsəlmanlardan təşkil olunduğu üçün rusların həqarətlə “Vəhşi diviziya” adlandırdığı bu birlik ən iri müsəlman hərbi birləşməsi idi. Şuşada təşkil olunmuş “Tatar süvari alayı” da bu diviziyanın tərkibinə daxil idi.

Beləliklə, 1917-ci ilin fevralında “xalqlar həbsxanası” olan çar Rusiyasında baş verən burjua-demokrtik inqilabının qələbəsindən sonra Zaqafqaziyada siyasi proseslər özünəməxsus inkişaf tolu ilə cərəyan edirdi. Lakin bu dövrdə nə Zaqafqaziyanin idarəsi üzrə təşkil edilmiş Xüsusi Komitə (OZAKOM) , nə də Zaqafqaziya Komissarlığı (Zakafkom) mövcud siyasi vəziyyəti sabitləşdirmək iqtidarında olmadı.

§ 4. Cənubi Azərbaycan 1905-1911-ci illərdə Məşrutə inqilabı dövründə. Səttarxan

1905-ci ildə Rusiyada başlanan və qonşu İranın siyasi mühitinə bilavasitə təsir göstərən inqilabi hadisələr ölkədə həyəcan və çıxışların siyasi kəskinliyinin artmasını gücləndirdi, inqilalabın başlanmasına şərait yaratdı. Təbrizdə siyasi yığıncaqların fəaliyyət göstərməsi yeni maarif, mədəniyyət ocaqlarının yaradılması və inkişafı ilə sıx surətdə bağlı idi.

1897-ci ildə Təbrizin görkəmli ziyalılarından Seyid Hüseyn xan Ədalətin redaktorluğu ilə « Əlhədid» adlı qəzet nəşr edilməyə başlayır. 1900-cu ildə Təbrizdə maarifpərvər ziyalılıardan ibarət dəstə toplanaraq «Azərbaycan maarif əncüməni» təşkil etdilər. Mütləqiyyətə, onun baş naziri Əminüssultan Atabəyə və belçikalılara qarşı Təbrizdə başlanmış etiraz çıxışları İranın başqa şəhərlərinə də yayıldı. 1903-cü ildə baş nazir hakimiyyətdən uzaqlaşırdı. Qacarlar

sülaləsinin nümayəndəsi Eynəddövlə baş nazir oldu. Lakin ölkənin vəziyyətində dəyişiklik olmadı.
Əhali arasında narazılıq artmaqda idi.
1905-ci ilin dekabrın 13-dən Seyid Bəhbəhani və Seyid Məhəmməd Tələbatının başçılığı ilə Şahəbdüləzim başçılığı ilə minlərlə adam məsciddə bəstə oturdular. Bir qədər sonra Inqilab komitəsinin görkəmli üzvlərinin iştirakı ilə «Həvzeyiislama» və ya «Əncüməni -islami» adlanan rəhbərlik mərkəzi yaratdılar. Bu əncumən yarandıqdan sonra ruhanilər böyük və izdihamlı yığıncaqlar keçirərək müttləqiyyətə qarşı mübarizəyə çağırırdılar.
Avqustun 19-da hərəkət başçıları , dövlət nazirlər, əhalinin müxtəlif sinif və təbəqələrinin üç min nəfər toplanaraq təntənəli surətdə məclis yaradılmasını elan etdilər. Sentiyabrın 9-da seçgi nizamnaməsi şah tərəfindən imzalandıqdan sonra Tehranda məclisə seçgilər başlandı İstibdad konstitusiya fərmanı ləğv etmək istədikdə isə başqa əyalətlər də fəal surətdə inqilaba qoşuldular.
1905-1911-ci illər Məşrutə inqilabı başlarkən Təbrizdə və bütün Azərbaycanda kütlələri mütləqiyyətə qarşı qaldırmaq , hərakata düzgün istiqamət vermək və onun gedişində rəhbərlik işini həyata keçirmək üçün güclü siyasi təşkilətın yaradılması vacib idi. Təbrizdə sosial-demokrat təşkilatının əsasını qoyan gizli siyasi cəmiyyət və qrupların təşkilatçıları və bütün üzvləri 1905-1911ci illər inqilabi dövründə «Gizli mərkəz» in ətrafında birləşərək misilsiz fədakarlıq göstərdi.
Təbriz sosial –demokrat təşkilatı və Azərbaycan əyalət əncüməni 1907-ci ilin əvvvəllərində başlayaraq əhalinin silah almağa , hərbi təlim keçməyə çağırır və təşviq edirdi. Demokratik əncümənlərin , mübariz kütlələrin etirazı və təzyiqi nəticəsində əksinqilab güzəştə getməyə , Azərbaycan əyalət əncüməni tələblərini qəbul etməyə məcbur oldu. Lakin 1908-ci il iyulun 23-də şah hökuməti demokratik qüvvələrə qarşı hücuma keçdi, 300 nəfərdən çox konstitusiyalı həlak oldu. Bir çox vilayətlərdə irtica demokratik qüvvələrə üstün gəldi.
Əksinqilab 1908-ci il 23 iyun çevrilişindən əvvəl Cənubi Azərbaycan vilayətlərində əksinqilabi hərakata başlamışdı. Mir Haşimin başçılığı etdiyi «İslamiyyə» əncüməni əksinqilab ocağına çevrilmişdi. Səttarxanın mücahidləri əksinqilab tərəfindən tutulmuş əyalət əncuməni binasını azad etdi, Lakin şahın əmri ilə iyulun 8-də Təbriz üzərinə əlavə qüvvələr göndərildi. İyulun 19-da Bağırxanın başçılığı ilə mücahidlərr şimala hücum edərək oranı əksinqilabdan təmizlədilər. İyulun
18-də sosial- demokrat təşkilatlarının başçıları Səttarxanın iştirakı ilə dəstələr şəhərin mərkəz hissəsində bütün damlardan , darvazalardan və məscidlərin ağ bayraqları vurub salaraq, onların yerinə inqilabi hərəkətın davam etdiyini bildirən bayraqlar sancdılar.
Təbriz sosial –demokrat təşkilatı "hərbi şura" yaradaraq siyasi qüvvələrin hərbi cəhətdən təşkilini və nizam intizam işlərini bu şuranın öhdəsinə qoydu. 1908-ci oktyabrın ikinci yarısında etibarən Azərbaycən xalqının mübarizəsində yeni dövr başlandı.
Təbrizdə inqilabın bütün silahlı qüvvələrinə hərbi şura tərəfindən rəhbərlik olunması ilə yanaşı, həqiqət əncüməni Əmirqızın və onun ətraf məhələrinin fədailərini Səttarxanın başçılığı altında, «Qüdrət» əncüməni isə Xiyabani və onun ətraf məhəllərinin fədailərini Bağırxanın başçılığı altında birləşdirmişdi. Lakin Məhəmmədəli şah İranın bütün əyalət və vilayətlərindən silahlı qüvvələr toplayaraq Təbriz üzərinə göndərməkdə davam edirdi.
Hadisələrdən imperialist və işğalçılıq siyasətləri üçün istifadə etməyə cəhd göstərən İngiltərə və çarizm Təbrizdəki aclığı, sarayla inqilabçılar arasında «sülh» yaratmaq adı altında danışıqlarda Əncümən konstitusiyanın bərpa edilməsi, hərakatda iştirak edənlərin silahlarının alınmaması , hərəkəta qoşulanları təqib olunmaması, dövlət qoşunlarının Təbriz ətrafından uzaqlaşhdırılması və Azərbaycan valisinin xalqın razlığı ilə təyin edilməsindən ibarət beş şərt irəli sürdü. Əksinqilab şərtlərlə razılaşdı. İrticanın məqsədi vaxt qazanmaq Təbrizi aclıq yolu ile ələ keçirməkdən ibarət idi.
1909 – cu ilin axırlarında çar hökuməti Təbrizə və Azərbaycanın digər vilayətlərinə qoşun yeritdikdən sonra şah qoşunlarına qarşı döyüşlər dayandırılsa da Gilan və İsfahanda inqilabçıların fəallaşmasına, onların Tehran üzərinə yürüşə başlayıb əks inqilabdan azad

edilməsinə şərait yaratmış oldu. “Ali məclis” Məhəmmədəli şahın devrildiyini , onun 14 – yaşlı oğlu Sultan Əhmədin şah elan olunduğunu bildirdi.
Konstitusiyanın bərpası uğrunda iştirak edən müxtəlif sinif və təbəqələrin mübariz qüvvələri mütləqiyyətə qarşı növbəti qələbələrə qarşı bir-birindən ayrıldılar. İnqilabçı ziyalılar 1909 noyabrın 15-də İran demokratik partiyasını yaradaraq mübariz kütlələri partiya ətrafında toplamağa başladılar.
Təbriz sosial – demokrat təşkilatı isə konstitusiya bərpa edildikdən sonra da siyasi və təşkilati fəaliyyətini davam etdirdi. Azərbaycan əyalət əncüməni və bütün inqilabi ictimai təşkilatlara Təbriz sosial - demokrat təşkilatı rəhbərlik edirdi. Tehran hökuməti Cənubi Azərbaycandaki inqilab qüvvələrini tərkisilah edib Təbrizdən uzaqlaşdırmağa çalışırdı.
1910-cu ildə Səttarxan Tehrana dəvətdən etiraz etsədə aprelin 15-də təklifi qəbul edərək Tehrana yollandı. 1910-cu il iyulun 7-də Sanəhdar hököməti istefa verdi. Səttarxan və onun ətrafındakı mücahidlərər qarşı basqın təşkil olundu. 18 nəfər öldü 40 nəfər , o cümlədən Səttarxan yaralandı. 300-ə yaxın fədai həbs olundu. Bununla da inqilabın son səngəri dağıdıldı.
İngiltərə və çarizmin keçmiş şah Məhəmmədəlinin 1911-ci ilin iyul ayında İrana qayıtmasına şərait yaratmasına ölkədə siyasi vəziyyət yenidən gərginləşdi. 1911-ci ilin avqustun 24-dən əksinqilab qüvvələri Təbriz üzərinə hücuma keçdi. Döyüşlər dekabrın 20-dən 26-na dək davam etdi. Əyalət Əncüməni və hərəkat başcıları qüvvələrin qeyri bərabər oldugunu nəzərə alaraq döyüşü dayandırdılar. Şəhər çar qoşunları tərəfindən tutuldu. 1912-ci ilin ilk aylarinda İngiltərə və çarizmin silahlı qüvvələrinin müdaxiləsi nəticəsində İranın inqilab mərkəzləri də dağıdıldı, inqilabçılara divan tutuldu.

§ 5. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan mədəniyyəti

Maarif. Çarizmin milli müstəmləkə siyasəti maarifin inkişafında özünü daha aydın göstərirdi . Bu dövrdə Bakı şəhərində azərbaycanlı əhalinin yalnız 19,3% savadlı idi. Savadsızlığın başlıca səbəbi isə ana dilində məktəblərin açılmasına icazə verilməməsi və təhsilin pullu olması idi. Azərbaycan burjuaziyasının dövlət dumasında olan nümayəndələrinin məktəb açmaq tələbləri əsasən eşidilməmiş qalırdı. Lakin 1905-1907-ci illər hadisələrindən sonra çar hökuməti maarif sahəsində də bəzi güzəştlərə getməyə məcbur oldu.
Bu dövrdə Azərbaycan demokratik ictimaiyyəti “rus-tatar” məktəbləri şəbəkəsini genişləndirmək uğrunda mübarizə aparırdı. Onlar eyni zamanda çarizmin bu məktəbləri ruslaşdırma siyasətinə qarşı da çıxış edirdilər . Azərbaycabda mədəniyyət və təhsilin inkişafında “Nicat” , “Nəşri-maarif “ kimi cəmiyyətlər mühüm rol oynadı.
Sahibkarlar, ziyalılar, ictmai və din xadimlərindən ibarət böyük bir qrupu özündə birləşdirən və Z.Tağıyevin rəhbərlik etdiyi “Nəşri maarif “ cəmiyyəti məktəb şagirdlərinə maddi yardım göstərməklə yanaşı özləri də təhsil ocaqlarının yaradılmasında iştirak edirdilər. 1915-ci ildə cəmiyyətin açdığı 15 xalq məktəbində 900 şagird təhsil alırdı.
“Nicat “ cəmiyyətinin qurucuları isə Ə.Ağayev, Ə.Axundov, M.Hacinski kimi qabaqcıl Azərbaycan ziyalıları idi.
Bu dövrdə Azərbaycan mədəniyyət xadimlərinin qarşısında duran ən mühüm vəzifələrdən biri də də tədtis-metodik vəsaitlər hazırlayıb nəşr etdirmək idi. Bu işdə R.Əfəndiyev, S.S.Axundov, F.Ağazadə, A.Şaiq, M.Mahmudbəyov, A.Səhhət, Ə.Əfəndiyev, Q.N.Nərimanbəyov, Q.Qəmərlinski, Ü.Hacıbəyov, F.Köcərli kimi Azərbaycan ziyalılarının böyük rolu olmuşdu. A.Şaiqin rəhbərliyi altında “Uşaq çeşməyi”, “Gülzar” kimi dərsliklər, A.Mahmudbəyovun redaktorluğu ilə “İkinci il”, “Türk ədəbiyyatına ilk qədəm” , “Yeni türk əlifbası”, Şahtaxtinskinin “Şərq əlifbasının fonetikası” adlı dərsliklər yazılmışdı.
XX əsrin əvvəllərində Azərbaycabda mədəni-maarif idarələri də fəaliyyət göstərməyə başlamışdı. Bakıda, Şuşada, Nuxada, Gəncədə, Qubada kitabxanalar açılmışdı. 1902-ci ildə Qara şəhərdə , 1906-ci ildə Bayılda açılmış xalq evlərində görkəmli mədəniyyət xadimlərinin mühazirələri təşkil edilirdi. 1907-ci ildə Bakıda müsəlman mədəni maarif cəmiyyəti “Səadət “, 1910-cu ildə isə “Səfa” cəmiyyəti fəaliyyət göstərməyə başladı.

Mətbuat. I rus inqilabından sonra Azərbaycabda milli mətbuat sahəsində də xeyli irəliləyişlər baş vermişdi. Bürokratiyanın maneçiliklərinə , təqiblərə baxmayaraq Azərbaycabda 1917-ci ilin fevralınadək 227 dövri mətbuat orqanı fəaliyyət göstərirdi. 1905-1917-ci illərdə Azərbaycabda nəşr olunan əsas mətbuat orqanları "Həyat" , "Tazə həyat" , "Tərəqqi", "İttifaq", "Həqiqət", "İqbal", "Yeni iqbal" və b. qəzetlər idi. Mətbuat tarixində Müsavat partiyasının orqanı olan "Açıq söz " qəzetinin xüsusi yeri var idi. Azərbaycabda bu dövrdə "Hümmət", "Təkamül", "Bakı həyatı" qəzetləri , "Yeni söz" jurnalı da nəşr olunurdu. Bunların içərisində inqilabi demokratik mətbuat orqanı olan satirik "Molla Nəsrəddin "jurnalı xüsusi yer tuturdu.

Azərbaycan ədəbiyyatı. Bu dövrün Azərbaycan ədəbiyyatı klassik ədəbiyyatın və şifahi xalq yaradıcılığının mütərəqqi ənənələrinə əsaslanmaqla bərabər Avropa və rus ədəbiyyatının da nailiyyətlərindən bəhrələnərək yeni ədəbi mərhələyə qədəm qoymuşdu. Azərbaycan tənqidi realizmi yüksək səviyyəyə çatmışdı. XX əsr Azərbaycan tənqidi realizm məktəbinin görkəmli nümayəndələri C.Məmmədquluzadə, M.Ə.Sabir, Ə.Haqverdiyev, Ə.Qəmküsar, Ə.Nəzmi, Y.V.Çəmənzəminli, Ə.Möcüz və b. idilər.C.Məmmədquluzadənin "Ölülər"komediyası, M.Ə.Sabirin "Hophopnamə"si, N.Nərimanovun "Pir" povesti, Ə.Haqverdiyevin "Pəri cadu" pyesi və s. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının realist istiqamətinin ən parlaq nümunələri idi.

Bu dövrün digər ədəbi cərəyanı da romantizm idi. Onun ən böyük nümayəndələri M.Hadi, A.Səhhət, H.Cavid, A.Şaiq, və b. idilər. H.Cavid Azərbaycan ədəbiyyatında şeirlə yazılmış ilk dram əsərinin müəllifi idi. Onun fəlsəfi "Şeyx Sənan" faciəsi dini fanatizmə qarşı yönəlmişdi.

XX əsrin əvvəllərində ədəbi failiyyətin müstəqil istiqaməti kimi formalaşan Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı A.Səhhət, A,Şaiq, M.Ə.Sabir, C.Məmmədqulqzadə, S.S.Axundovun əsərləri sayəsində inkişaf edirdi. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin öyrnilməsinin əsasını qoyan görkəmli ədəbiyyatşünas alim F.Köçərli "Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı" adlı 3 cildlik əsərini yazdı.

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan tarixşünaslıq elmi R.İsmayilovun "Qafqazın qısa tarixi"(1904), H.Gəncəvinin "Zəbdətüt Təvarix" (Tarixin qaymağı), M.R.Fənanın "Qarabağın yeni tarixi"(1912) əsərləri ilə zənginləşdi.

İncəsənət. XX əvvəllərində teatr , musiqi, təsviri incəsənət də öz inkişafında yeni mərhələyə qədəm qoymuşdu. Mədəni maarif cəmiyyətlərinin yaranması öz növbəsində Azərbaycan milli teatr sənətinin inkişafına və Azərbaycan teatrının H.Ərəblinski, C.Zeynalov, H.Sarabski, S.Ruhulla kimi korifeylərinin yaranmasına təkan verdi. 1916-cı ildə H.Ərəblinski və H.Sarabskinin rəhbərliyi ilə yaradılan
"Müsəlman dram cəmiyyəti" Azərbaycan teatrını həm ölkə daxilində , həm də onun sərhədlərindən kənarda tanıtdı.

Azzərbaycan milli opera teatrının yaranması da bu dövrə təsadüf edir . Azərbaycan musiqisinin inkişafında Ü.Hacıbəyov, M.Maqomayev, C,Qaryağdıoğlu, H.Sarabski, Q.Pirimov kimi mədəniyyət xadimlərimizin böyük xidmətləri olmuşdur. 1908-ci ildə Z.Tağıyev teatrinda "Leyli və Məcnun" operasının ilk dəfə tamaşaya qoyulması Azərbaycan musiqi tarixində mühüm bir hadisə oldu.

1908-1915-ci illərdə Ü.Hacıbəyiv "Şeyx Sənan", "Rüstəm və Zöhrab", "Əsli və Kərəm", "Şah Abbas və Xurşud Banu ","Harun və Leyla " kimi bir söra yeni operalar yaratdı.

Azərbaycan musiqi mədəniyyətinin inkişafında bəstəkar M.Maqomayevin də misilsiz xidmətləri olmuşdur. Onun 1916-cı ildə yaratdığı "Şah İsmayıl " operası Azərbaycan opera sənətinin qızıl fonduna daxil oldu.

Təsviri incəsənət. XX əsrin görkəmli rəssamlarından Ə.Əzimzadə , B.Kəngərli Azərbaycan təsviri incəsənətinin tərəqqisində mühüm rol oynamışlar. 1913cü ildə Bakıda ilk dəfə rəsm əsərləri sərgisinin açılışı Azərbaycanın mədəni həyatda böyük hadisə idi.

Memarlıq. Azərbaycanın XX əsr memarlıq incəsənətinin inkişafını ilk növbədə qabaqcıl sənaye şəhərinə çevrilən Bakının gündən-günə artan memarlıq abidələrində görmək mümkün idi. O dövrdə tikilmiş İsmailiyyə (1910) binası, Mayılov qardaşları teatrı (1911) hazırda da Azərbaycan memarlıq nümunələrinin parlaq incilərindən hesab olunur.

Azərbaycan memarlıq sənətinin inkişafında istedadlı memarlar olan, 1902-ci ildə Peterburq Mülki Mühəndislər İnstitutunu bitirmiş ilk Azərbaycanlı mühəndis memar Zivər bəy Əhmədov və İ.Q.Hacinskinin özünəməxsus yeri olmuşdur.

Formalaşmaqda olan milli təfəkürümüz türk dünyasının görkəmli ideoloqları İ.Qaspıralı, M.Ə.Rəsulzadə , M.Ə.Topçubaçov, Ə.Hüseynzadə, Y.Akçuraoğlu və b.-nın türkçülüyə dair fikirləri əsasında inkişaf etdi. Azərbaycanın milli müstəqilliyi ümümtürk azadlıq hərəkatının tərkib hissəsinə çevrildi